

ОСОБЕНОСТИ В ПЕРЦЕПЦИИТЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СРЕДА

**Мариела Любчева Великова,
Докторант във ВА „Г. С. Раковски“,
катедра „Психология и лидерство“**

Личността най-често се дефинира като система за регулация на индивидуалното поведение. Адаптивните и функции се разпростират във всички социални взаимодействия на индивида, осъществявани в неговия социален живот. Като реализира една или друга социална роля, като преследва целите си и изпълнява жизнените си планове индивидът се приспособява към различни среди.¹ Част от тези прояви са свързани с процесите на обучение и самообучение, т.е. известен времеви отрязък от жизнения път на личността безспорно е свързан с функционирането в среда, която обикновено наричаме „учебна“. Към тази среда човекът трябва да се адаптира и не просто да престои или да премине през нея, а да реализира целите, които си е поставил.^{2 3 4}

Съвсем естествен и като продължение на горните разсъждения е стремежът да се разкрие същността на средата, както и възможностите и за повлияване върху процесите на обучение. Така ще се изяснят факторите, които повлияват индивидуалното развитие през един от важните периоди в живота на човека, което би позволило да се оптимизира процеса на акумулиране на жизнен опит и изграждане на ефективни модели на поведение, от една страна, и от друга, би помогнало да се разкрият причините за появата на някои личностни дефицити, получени през този период. Това дава основание научните занимания да се съсредоточат именно върху него. Авторът ни най-малко не изключва влиянието на пола, но в настоящото изследване той не е предмет на проучване и обсъждане.^{5 6 7}

Анализите в настоящата статия се основават на емпирични изследвания и наблюдения на два типа среди, които условно се наричат „военна“ и „гражданска“, чиито извадки ще бъдат описани в хода на изложението. Те са част от едно по-мащабно изследване, обхващащо по-широк кръг от проблеми на развитието в този възрастов период.

В научната литература към този момент няма единно схващане за същността на средата и за това на какви равнища тя трябва да бъде изучавана. В един обзор върху състоянието на изследванията на средата Холахан (Holahan, 1986) се спира само на

физическата среда и влиянието и върху човешкото поведение. Под физическа среда той разбира всички параметри на външната действителност, които въздействат върху организма. Според това разбиране в средата се включват голям брой конкретни конфигурации на външни физически фактори като климатични дадености, пространствена разпределеност на стимулите, организация на пътищата за придвижване и комуникация.⁸

Други автори влагат по-широко разбиране за средата, като включват няколко равнища на анализ. Първото равнище е физическата среда, която влияе върху биологичните адаптивни процеси. Второто равнище набляга върху онези структури на средата, които предоставят възможности на индивида за действие и постигане на своите цели. Третото равнище обединява както действията на индивидите, така и самата среда, но не сама по себе си, а като част от социалната система, която от своя страна определя начина на нейното съществуване и задава позицията на индивидите в нея.

В конкретния случай за отправна точка при дефинирането на социалната среда може да послужи фактът, че личността съществува в дадени материални и социални условия, които са структурирани и организирани в определени цялости. Това разбиране предполага, че тези цялости влияят върху поведението и адаптацията на индивида, включително и върху учебната му адаптация опосредствано - чрез субективните възприятия и специфичните активности на личността в тях. Ето защо, обозначаването им не просто като среди, а като социални среди подчертава наличието не само на взаимодействия на индивида с материалните условия, но така също и наличието на социална организация и междуличностни отношения. Като работна може да се приеме дефиницията, че социалната среда е относително обособена и устойчиво организирана съвкупност от материални условия и създадени на тяхна основа социални взаимоотношения. Социалната среда предоставя определени възможности за действие и удовлетворяване на потребностите и същевременно предявява изисквания към индивидите в нея да инвестират време, средства, усилия или други ресурси.⁹

Осъществяването на функциите на средата и достигането на нейните цели налага на индивидите определени форми на поведение и постигане на определени резултати. Усредненият минимум на постиженията на всички членове на дадена конкретна среда гарантира нейното съществуване. Ето защо редица поведения имат задължителен характер за индивидите в средата и следователно постъпването и престоят им в нея изисква те да притежават съответни качества и умения, да приемат средовите цели и да полагат усилия за тяхното постигане.¹⁰

За определяне влиянието на социалната среда върху индивидите е необходимо последната да бъде описана чрез нейни съществени особености. Като се има предвид казаното по-горе, социалната среда може да се опише чрез съвкупност от характеристики, които представляват типичните процеси в нея, както и типичните отношения, които тя задава на включените в нея хора. Характеристиките могат да се отнесат към три големи групи:

(а) структурни и функционални характеристики, които отразяват организацията и процесите на социалната среда като отделна система;

(б) характеристики на средата по отношение към пребиваващите в нея индивиди, които обединяват онези страни от функционирането на средата, които непосредствено засягат оставането на индивида в нея и постигането на неговите лични цели;

(в) характеристики на средата като част от по-широката социална система. Те представят начина, по който средата съществува в контекста на обществото и отношенията, които се задават на индивида в нея спрямо по-широки социални общности.

Трите групи параметри са тясно свързани помежду си. Те имат специфично съдържание и начини на взаимодействие и се проявяват по определен начин във всяка среда. Тук се посочват само някои примерни характеристики на трите аспекта. Естествено е да се предположи, че при изучаването на други конкретни среди е възможно да се направи друго, по-подробно или по-различно описание на техните характеристики, като се отчете спецификата.

Параметрите на средата и на ситуациите, които тя поражда и в които попадат членуващите в нея индивиди биха могли да се изразят в термините на обективни измервания, например кои процеси и до каква степен се регулират непосредствено от действащите правила. В психологията обаче от дълго време се приема, че средата или ситуацията са такива, каквито хората ги виждат. Става дума за т. нар. „втора реалност”.¹¹ Те реагират на тях съобразно своите субективни оценки и възприятия. Съгласно теорията на Р. Мус перцепциите на социалния климат в трудовата среда са нещо субективно за всеки индивид и зависят от взаимодействието между събитията, които се случват в средата и нейните характеристики от една страна, и ценностите и убежденията на индивида от друга страна.¹² Магнусон подчертава, че интерпретацията на средата от индивида и емоционалните значения, които той и придава са в основата на планирането на собственото поведение и спомагат за формиране на консистентен възглед за това как функционира действителността.¹³ Уолш разглежда въпроса в по-комплексен план, като подчертава, че разбирането на взаимоотношението между личност и среда изисква

отчитане особеностите на личността, особеностите на субективното възприемане на средата, нейните обективни характеристики и актуалното поведение.¹⁴

Посочените гледни точки по недвусмислен начин изтъкват важността на субективното възприемане на средата и потвърждават идеята, според която хората реагират на даденостите на средата до степен, до която ги възприемат и интерпретират съобразно собствените си позиции и вътрешни нагласи. Следователно, когато се изследва влиянието на средата, трябва да се имат предвид не само нейните обективни характеристики, а и човека с неговите психологични особености, начините на възприемане на нейното функциониране, изграденият поведенчески репертоар за справяне в различни ситуации. Всеки човек вижда това, за което е настроен и постъпва съобразно формираната субективна картина на света. Затова от оценката на средата не може да се предвиди поведението, ако не се отчита субективната гледна точка към нея.^{15 16}

В конкретния случай на настоящото изследване се изхожда от предпоставката, че когато се изучават влиянията на социалната среда трябва да се осигурят няколко условия, за да се гарантират сравнимост на резултатите и възможности за правене на надеждни и достоверни изводи и обобщения. На първо място, изучаването на една единствена социална среда би поставило много проблеми, които произтичат от нейната специфика и уникалност. За да се провери теоретичния модел трябва да се изследват няколко социални среди и да се съпоставят данните между тях. Освен, че за всяка среда трябва да има повторяеми наблюдения, необходимо е да се осигури и повторяемост на данните от различни среди.

На следващо място, сравняваните среди трябва да бъдат сродни, т.е. да имат едни и същи системни функции. В противен случай не са възможни обобщения, тъй като се сравняват несъпоставими неща.

На трето място, макар и сродни, социалните среди трябва да варират по някои параметри, напр. съдържание на извършваните дейности или различия в организационната структура. Това изискване произтича от необходимостта да се открият особеностите на всяка среда и да се очертае общото и различното във всички тях.

На четвърто място, изследваните лица от всички социални среди трябва да се намират в една и съща ролева позиция. Различните позиции, които хората заемат в дадена среда, както беше посочено по-горе, са свързани с различни въздействия върху тях, а също и с различни възможности за организация на индивидуалното поведение. Поради това е необходимо да се осигурят достатъчен брой наблюдения за лица с еднаква позиция във всяка от изучаваните социални среди и сравненията да се правят само между тях.

В отговор на тези изисквания основните емпирични изследвания са проведени върху лица във военна и в гражданска образователна среда. Социалните среди и извадките в изследването са, както следва:

- Военна образователна среда - 338 лица
- Гражданска образователна среда - 217 лица

От посоченото се вижда, че количествено извадките не са балансирани и освен това изследваните лица не са разделени по полов признак. По-нататък в текста двете среди условно ще се означават като „военна” и „гражданска” среда.

Подбраните образователни среди имат едни и същи функции - подготовка на специалисти с висше образование. Те се различават помежду си както по съдържанието на обучението и преподаваните специалности, така и по организацията на учебния процес и изискванията на средата към включените в нея индивиди. Те се различават също и по степента на включеност на индивидите в тях. Слушателите и преподавателите пребивават във военната образователна среда в рамките на дневно работно време в рамките на 8,5 часов работен ден. Преподавателите и студентите в гражданските ВУЗ пребивават в рамките на учебното разписание и в т. нар. присъствен ден. По такъв начин основните изследвания не само позволяват проверка на теоретичния модел, но също така дават информация за особеностите на определен клас социални среди.

Емпиричните процедури в изследването включват групово тестване, проучване на документи и беседи с академичните ръководства.

Един от известните подходи към изучаване на средата, прилаган многократно и в български изследвания, е оценката на социалния климат. Цитираният по-горе Р. Мус разграничава три основни дименсии на климата: междуличностни взаимоотношения, личен растеж и поддържане и промяна на системата. Всяка от тези дименсии се описва с определен набор от специфични скали, като стремежът е да се открият само онези, които са общи за различни социални среди.¹⁷

Тук се прилага същия подход, но съгласно теоретичния модел на Величков, Радославова и Петков, социалните среди се описват с три дименсии, които отразяват начина им на съществуване и функциониране. Тези дименсии са организационно и функционално състояние на средата, отношение на средата към по-широкото социално обкръжение, в което тя съществува и отношение на средата към включените в нея индивиди.

Организационното и функционално състояние на средата описва начина, по който тя съществува като обособена цялост. Към тази дименсия се отнасят следните скали:

- **Нормативна база.** Описва наличието на норми и правила на поведение в средата, чрез които се поддържат нейните функции.

- **Строгост на реда.** Описва степента, до която отклоненията от нормите и правилата се санкционират.

- **Противоречивост.** Наличие на несъвместими или конфликтни изисквания.

Отношението на средата към по-широкия социален контекст се разкрива чрез някои аспекти на нейното диференциране от него. Тази дименсия е представена от следните скали:

- **Достъпност.** Трудност на достъпа до средата.

- **Престижност.** Присъствието в средата допринася за изграждане и поддържане на позитивен образ за себе си.

- **Изолираност.** Присъствието в средата препятства контакта с други среди в по-широкото социално обкръжение.

Отношението на средата към пребиваващите в нея индивиди се изразява чрез преживявания субективен комфорт от присъствието в нея. Тази дименсия включва следните скали:

- **Натоварване.** Необходимост от изразходване на лични ресурси за постигане целите на средата.

- **Задоволителност.** Възможности на средата за удовлетворяване на потребностите на индивида.

- **Впримченост.** Напускането на средата е свързано с по-неблагоприятни последици за индивида, отколкото оставането в нея.

- **Защитеност.** Пребиваването в средата предпазва индивида от неблагоприятни въздействия на по-широкото социално обкръжение.

- **Придвижване.** Възможности за израстване и заемане на друга позиция в средата.¹⁸

Методът съдържа 72 признака, оценявани в 5-степенна скала - 1 - изобщо невярно до 5 - напълно вярно. Изследваните лица оценяват доколко избраните описания са характерни за тяхната среда. Консистентната надеждност на скалите е изчислена върху цялата извадка от голямото изследване (вж. табл. 1).

Таблица 1. Консистентна надеждност и описателна статистика на скалите за оценка на социалната среда.

Скала	Брой айтеми	Алфа	М	SD
Нормативна база	3	.79	4.28	0.99
Строгост на реда	6	.80	3.59	0.74
Противоречивост	4	.79	2.45	0.84
Достъпност на средата	3	.77	3.66	1.32
Престижност	5	.79	3.85	0.87
Изолираност	6	.83	2.20	0.91
Натоварване	6	.81	2.68	0.82
Удовлетворяване на потребностите	3	.73	3.45	1.05
Впримченост	3	.31	2.62	1.13
Защитеност	5	.77	2.86	0.77
Придвижване	4	.71	4.28	0.99

Получените резултати показват, че всички скали имат приемливи коефициенти на вътрешна консистентност. Единствено скалата за оценка на впримченост може да се приеме за ненадеждна.19.

Дискриминантната валидност на метода е проверена чрез сравнение на дескриптивните статистики на военната и гражданската образователни среди. Получените данни са представени в табл. 2.

Таблица 2. Дискриминантна валидност на метода за оценка на социалната среда.

Перцепции	Среда	М	SD	F	Sig.
Нормативна база	Военна	4.42	1.11	19.43	.000
	Гражданска	4.05	0.71		
Строгост на реда	Военна	3.63	0.81	2.13	.145
	Гражданска	3.53	0.63		
Достъпност	Военна	4.33	1.10	363.78	.000
	Гражданска	2.62	0.91		
Престижност	Военна	3.95	0.97	10.85	.001
	Гражданска	3.70	0.67		
Изолираност	Военна	2.32	0.96	15.70	.000
	Гражданска	2.01	0.81		
Натоварвания	Военна	2.85	0.81	39.71	.000
	Гражданска	2.42	0.77		
Удовлетвореност	Военна	3.71	1.00	62.54	.000

	Гражданска	3.03	0.99		
Впримченост	Военна	3.02	1.12	139.35	.000
	Гражданска	1.98	0.82		
Защитеност	Военна	2.78	0.78	8.74	.003
	Гражданска	2.98	0.74		
Противоречивост	Военна	2.60	0.88	29.34	.000
	Гражданска	2.21	0.71		

Резултатите показват висока дискриминантна валидност на метода. Всички скали на метода значимо разграничават двата типа учебни среди. Изключение прави строгостта на реда. Логично е да се предположи, че обучението и в двете среди предполага спазването на едни и същи правила за усвояване и експлициране на знанията. При останалите скали посоките на различията са в съответствие с очакванията – военната, сравнена с гражданската, е повече изолирана и с по-висока степен на натоварване. В същото време обаче военната среда в по-висока степен удовлетворява разнообразните потребности на индивидите. Освен това, в нея те се чувстват по-малко защитени. Последният факт вероятно е свързан с извършващата се трансформация, която неминуемо засяга военната образователна система и поражда известна несигурност. Ясно е, че този метод позволява да се диагностицират относително вярно параметрите на средата и да отговарят на нейните обективни особености.

Като цяло получените резултати дават основание да се приеме, че методът дава възможност за регистриране на различията и подобията на отделни социални среди.

Очертаните общи особености във възприемането на организацията на социалната среда показват, че хората разглеждат факторите на средата през призмата на влиянията, на които са подложени. Открояват се три насоки на субективно възприемане на средата - изисквания и натоварвания, ограничения и предимства от пребиваването в нея. Тази структура на изследваните характеристики на средите отразява основните аспекти на въздействие върху включените индивиди, които те възприемат и на които реагират.

Оценката на средите чрез субективните възприятия на техните параметри позволява формиране само на най-обща и приблизителна представа за техните обективни особености. Независимо от това, описаният тук подход дава достатъчно информация, за да се оцени какво е характерно за дадена социална среда и тя да се сравни с други подобни на нея. Получената информация за нейното субективно възприемане е важна, защото разкрива субективната картина на външните условия, която лежи в основата на планиране на собственото поведение. Независимо че е неточна и изкривена в някаква степен,

нейното значение си остава определящо за разбиране на влиянията на средата върху организацията на индивидуалното поведение в образователните среди, които са предмет на настоящото изследване. В резултат на всичко това могат да се вземат обосновани управленски решения за оптимизиране на средата, респективно на нейното въздействие, както върху обучаемите, така и върху преподавателите с цел повишаване на резултатите в учебния процес. В етапа на извършващата се трансформация както на Въоръжените сили, така и на военната образователна система този подход би следвало да намери своето адекватно приложение.

От гледна точка на идеята за оптимално функциониране на образователната система е ясно, че военната среда в известна степен е по-неблагоприятна и натоварваща в сравнение с гражданската. Това твърдение отразява обективни различия между двата типа образователни среди, независимо от индивидуалните вариации във възприемането на всяка конкретна социална среда. Последните могат да се дължат както на нейната специфика в съдържанието на обучението, организацията на учебния процес, стила на ръководство и администриране на учебния процес, така и на особености на изследваните извадки.

Интересни са установените общи особености във възприемането на организацията на социалната среда. Хората възприемат своето обкръжение и условия на поведение от гледна точка на собствените интереси и възможности за удовлетворение на потребностите си. Очертават се три аспекта на оценка на социалната среда, които се намират в различни съотношения. Неблагоприятна е конфигурацията, при която вътрешните изисквания и натоварвания поставят хората в положение на по-нисък престиж и липсата на защитеност спрямо външното социално обкръжение. Директните въздействия за задържане на хората в средата, без да имат достатъчно функционално оправдание за нейното съществуване, създават допълнителни негативни условия и влошават възприемането на нейните общи особености. Очевидно е, че социалните среди не винаги са конфигурирани по начин, който да облекчава оптималното функциониране. Те могат да съдържат страни, които не са непременно необходими за тяхната организация и функциониране. Пример за това са усилията за изолиране на включените в средите индивиди, които се оказват фактор с вредно въздействие върху тяхната оптимална организация. Те създават допълнителни усложнения и натоварвания, които водят до противоречиво възприемане на организацията на социалните среди. Издигането на престижността на средите, чувството за защитеност на хората в тях и евентуално, създаването на благоприятни условия за удовлетворяване на потребностите им, могат да служат като много по-мощни мотиватори за оставане в дадена

среда, отколкото налагането на принуди. Ако хората виждат средата в която престояват като консолидирана и полезна, не са необходими допълнителни изисквания, за да останат в нея. Изводът, който се налага е, че оптималните среди задават такива условия за поведение, които стимулират хората да полагат усилия за поддържането им и същевременно оставят място за индивидуална свобода и независимост по отношение присъствието в тях. Към такъв оптимум следва да се насочат усилията в образователните среди.

¹ Mitevaska, M., G. Petkov. Interrelations between personal qualities leadership styles and cultural practices in Bulgarian universities. Tematski zbornik Radova, Naissus, 2017, kniga 3, ISBN 978-86-6113-047-2, s. 101-110, COBISS.SR-ID 248222732.

² Митевска, М., Г. Петков. Академична мотивация – съвременни измерения. Монография. София, За буквите 2017, 203 с. ISBN 978-619-185-279-6.

³ Митевска, М., Г. Петков. Адаптацията към университетската среда, ключов фактор за оптимизиране на учебния процес. Нови информационни технологии в образователния процес. Сборник, Истанбул 4-8 април, 2015 г. С., Изд. За буквите – О писменехъ“, ISSN 1313-2768. Ш. 10 (2015), s. 299-309

⁴ Кърджијева, М. Релацията изкуство - мениджмънт. Политически и икономически трансформации в 21 век. Сборник с доклади от научна конференция на младите изследователи, Университетско издателство ВСУ „Ч. Храбър“, 2013. ISBN 978-954-715-620-3, стр. 326-346

⁵ Mitevaska, M., G. Petkov. Moderator Personality Effects on Satisfaction Based on Gender Differences in Bulgarian universities. IJRES Index Copernicus Value (ICV): 57.79, November 2016, Vol. -6, Issue-11 ISSN 2249-2496;

http://www.ijmra.us/project%20doc/Cover_Page/Cover_Page_IJRSS_November_2016.pdf

⁶ Митевска, М., Г. Петков. Модериращата роля на пола при адаптиране на студентите към университетска среда. Годишна университетска научна конференция, Национален военен университет „В. Левски“, Велико Търново 20 – 21 октомври 2016, т. 7, с. 253-262, ISSN 1314-1937. Издателски комплекс на НВУ «В. Левски».

⁷ Kardzhieva, M. Building up a competent profile and requirements for knowledge and skills to the folklore ensemble manager in Bulgaria. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, Vol 28 No 4 (2018), ISSN 2313-7525, стр. 57-79

⁸ Holahan C.J. (1986), Environmental psychology, Annual Review of Psychology, 37, 381

⁹ Величков, А., М. Радославова, Г. Петков. Оптимално функциониране на личността в социалната среда. С., 2002, 27.

¹⁰ Митевска, М., Г. Петков. Взаимовръзки между социокултурната среда и личностните перспективи в български университети. Новата идея в образованието. Бургаски свободен университет. Т. 2 (2016), с. 242 - 248. ISSN 1311-3771; ISBN 978-619-7126-28-0.

¹¹ Jessor R. (1981), The perceived environment in psychological theory and research, in D.Magnuson (Ed.) Toward a Psychology of Situations: An Interactional Perspective, Hillsdale, New Jersey, 297 - 322

-
- ¹² Moos, R.H. (1986), Work as a human context, in: M.S. Pallak, R.O. Perloff (Eds.), Psychology and work: Productivity, Change, and Employment, APA, Washington, DC, 9 - 52
- ¹³ Magnuson D. (1990), Personality research-challenges for the future, European Journal of Personality, 4, 1 - 17
- ¹⁴ Walsh W.B. (1987), Person-environment congruence: A response to the Moos perspective, Journal of Vocational Behavior, 31, 347 - 352
- ¹⁵ Митевска, М., Г. Петков. Изборът на кариера като функция на личността. Годишна международна университетска научна конференция, Национален военен университет „В. Левски“, Шумен, 4 – 6 октомври 2017 Издателски комплекс на НВУ „В. Левски“. ISSN 1314-1937
- ¹⁶ Митевска, М., Г. Петков. Мотивация за учене – отражение на кариерните предпочитания. Юридически сборник, т. 24, ISSN 1311-3771, с. 238-246
- ¹⁷ Moos, R.H. (1987), The social climate scales: A user's guide, Consulting psychologists press, Palo Alto, California
- ¹⁸ Величков, А., М. Радославова, Г. Петков. Оптимално функциониране на личността в социалната среда. С., 2002, 60.
- ¹⁹ Briggs, S.R. (1989), The optimal level of measurement for personality constructs, in: D.M. Buss, N. Cantor (Eds), Personality psychology: Recent trends and emerging directions, New York: Springer Verlag